

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR
Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

Cild: 4 Sayı: 12

ANCIENT LAND
International online scientific journal

Volume: 4 Issue: 12

Bakı – Baku
2022

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

Journal on 31.01.2012
Republic of Azerbaijan
Ministry of Justice Press
publications entered
in the register.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address

Az1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Pərvanə PAŞAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
p.parvana84@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Parvana PASHAYEVA, Baku State University / Azerbaijan
p.parvana84@gmail.com

Redaktor köməkçisi

Magistrant Gülşən ATAKİŞİYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
a_gulsen00@mail.ru

Assistant editor

Master Gulshan ATAKISHIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
a_gulsen00@mail.ru

Redaktor köməkçisi

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

Assistant editor

Researcher Nahayat HUSEYNLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Vagif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aləmdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan

REDAKSIYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Nailə VƏLİXANLI, Tarix muzeyi / Azərbaycan
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ƏLİYEVƏ, Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVƏ, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kollec / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı / Rusiya, Dağıstan Respublikası

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Naila VALIKHANLI, The museum of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assic. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law / Russia, the Dagestan Republic
Assic. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, the Dagestan Republic

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/18/5-8>

Sevinc İbadulla qızı Səlimova
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
salimova_sevinc@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SLENQİN YERİ VƏ ROLU

Xülasə

İngilis dilində slenqlər hal hazırda çox geniş şəkildə istifadə edilən və eləcə də, anlaşılan söz və ifadələrdir. Mənşəyinə nəzər yetirdikdə isə slenqləri bəzən dilə yeni ifadə, fikir gətirməyə cəhd kimi də dəyərləndirmək, qiymətləndirmək mümkündür. Bu sözlər müəyyən bir zamandan sonra ya standart dilə qəbul oluna bilər, ya da ya istifadədən tamamilə çıxarıla bilər. Hal hazırkı dövrdə bu ifadələr ingilis dilini daha yaxşı şəkildə öyrənmək istəyən insanlar üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis dilində slenqlərin bir sıra dillərdə qarşılığı, tərcüməsi olmadığından, onların öyrənilmə prosesi zamanı çox zaman müəyyən çətinliklərlə qarşılaşılır. Məsələn bu baxımdan yanaşdıqda hal-hazırda dil öyrənən insanlar üçün bu sahədə tədqiqatların aparılmasının xüsusi, spesifik əhəmiyyəti kəsb etdiyini görürük.

Açar sözlər: *slenq, danışq dili, slenqin yaranma yolları, jarqon, sosial qruplar*

Sevinc İbadulla Salimova
Azerbaijan University of Languages
Phd in philosophy
salimova_sevinc@mail.ru

The place and role of the slang in modern English language

Abstract

The concept “slang” is widely used in the English language. According to its origin slang can be estimated as words and phrases that bring new forms of expressions in the language. During some period of time these words and phrases might become a part of standard language or vice versa – disappear from the language altogether. Some slangs do not have equivalents in other languages and that’s why sometimes learners of the English language encounter some difficulties in understanding and usage of them. From this point of view studying slangs has an important significance for learners of the English language.

Keywords: *slang, colloquial language, slang formation, jargonism, social groups*

Giriş

İngilis dilinin rəsmi işlənən rəsmi, standard forması ilə yanaşı, qeyri-standard, əsasən danışq dili üçün xas olan başqa bir forması da mövcuddur. Bu ünsiyyət forması slenq adlanır. Slenq müəyyən bir qrup arasında işlənən, yalnız həmin qrup daxilində anlaşılan söz və ifadələrdir. Biz slenqə danışq dilində, kinolarda, bədii əsərlərdə, mahnılarda, tələbələr arasında və s. tez-tez rast gələ bilərik. Slenqdə işlənən sözlər və ifadələr, cümlələr rəsmi ingilis dilindən fərqlidir.

Məsələn: *What’s new?* – necəsən?; *Okey – doke* – yaxşı, oldu, razılaşdıq; *never no more!* - heç vaxt, *book* - çıxıb getmək və sair.

It’s late. Let’s book. Gedir. Gəl gedək.

What’s new? - Thank you . I am fine. And you?

Necəsən? Yaxşıyam. Bəs sən?

O.Axmanovanın slenq haqqında maraqlı fikirləri mövcuddur. Onun fikrincə, slenq professional nitqin danışq variantıdır. Həmçinin insanların nitqinə xüsusi emosional- ekspressiv çalarlıq qatır (Axmanova, 2004: 419).

V.A.Xomyakov slenq haqqında deyir ki, slenq müəyyən bir müddət üçün nisbətən davamlı, geniş istifadə olunan, sadə danışıq dilinin ekspressiv komponenti, ədəbi dilə daxil olmağa cəhd edən söz qrupudur. Slenq danışıq dilinə xüsusi bir rəng, emosionallıq, çalar, ekspressivlik verir (Xomyakov, 1971: 43-44).

Jarqon və slenq bir-birinə çox yaxın olan anlayışlardır. Jarqon da slenq kimi qeyri-rəsmi leksikaya aid olan sözlərdən ibarətdir. Bu ünsiyyət forması həm professional həm də sosial qrupların leksikasına aid olur. Müxtəlif peşə və sənət sahəsinə aid olan rəsmi sözlər burada daha çox ləqəb tipli sözlərlə əvəz olunur. Məsələn: ingilis dilində “lungs” ağciyər əvəzinə “air-bags”, “million, billion” əvəzinə “bazillion”, “to censor” - əvəzinə “blue pencil” və sair işləyə bilər.

I think I have problems with my *air-bags*. I cough very often.

Mənə elə gəlir ki, mənim ağciyərimdə problem var. Mən çox öskürürəm.

Dilçilikdə jarqon terminin müxtəlif izahları mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində dilin sosial differensiallaşması ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır. Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, M.Adilov, A.Axundov, Ə.Rəcəbli, Ə.Hacıyeva, Ə.Əliyev və başqa alimlər bu məsələ ilə məşğul olmuşdular. Xarici dilçilər arasında bu məsələ ilə O.S.Axmanova, V.A.Xomyakov, E.Patric, C.Qrin və başqa dilçilər məşğul olmuşdular.

A.Axundov “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” əsərində jarqona belə tərif verir: “Jarqon-1. Sosial dialekt, ayrı-ayrı ictimai qrupların dili 2. Şerti süni dil (Axundov, 2005: 160).

V.A.Xomyakov jarqonu qarışıq danışıq növü adlandırır. O qeyd edir ki, fransız dilində jarqon quşların ciyiltisi deməkdir. Qədim fransız dilində “gargon” sözündən yaranıb (Xomyakov, 1971: 61).

İngilis və Azərbaycan dillərində jaqonların mənası heç də həmişə üst-üstə düşmür. Məsələn “Bayquş” (owl) sözü ingilis dilində “müdrək” adam mənasında işləyir. Lakin Azərbaycan dilində bu söz neqativ mənada işləyir: “fəlakət gətirən, xaraba qoyan, uğursuz adam” kimi mənalarda işləyir. Azərbaycan folklorunda isə, bayquş qonan ev sonradan xarabalığa çevrilir inamı da mövcuddur.

Lakin bununla belə, bir sıra jarqon sözlərin semantik mənası hər iki dildə üstüstə düşür. Məsələn: eşşək-avam adam, inək-kök, yöndəmsiz adam; meymun-eybəcər adam, ilan-hiyləgər, paxıl, yolagetməz və s. Bu tip sözlər kobud səslənsə də danışıq dilində geniş istifadə olunur.

Slenq (ingiliscə slang) – müxtəlif sosial qruplarda (professional, yaş və s.) işlədilən xüsusi, yeni mənalı sözlərdir (Partridge, 1967: 24). Əgər jarqonlar hamı tərəfindən başa düşülməyə bilərsə, slenqlər əksəriyyət tərəfindən başa düşülür. Bu qəbildən olan sözlər əksər hallarda şərhəz başa düşülür. Məsələn: Azərbaycan dilində səhv etdi əvəzinə “quş buraxdı” imkanlı adama “bərək gedən”, mercedes markalı maşın əvəzinə “dördgöz”, “taleyinlə zarafat etmə” həyatınla klas-klas oynama kimi ifadələrə rast gəlmək olur.

Əsasən tələbələrin, musiqicilərin, hərbiçilərin və s. slenqləri müəyyən olunur Azərbaycan dilində jarqon növlərinə misal olaraq həbsxana jarqonunu göstərmək olar. Burada adi həyatda bir məna verən söz tam başqa mənada işləyə bilər. Məsələn: nara-həbsxana çarpayısı, razborka-mübahisə, söhbət, nəzarətçi və s. kimi sözlər tələbə jarqonuna aid edilə bilər. Misallardan görüldüyü kimi, bu tip sözlərin əksəriyyəti rus dilindən alınma sözlərdir. Hərbiçilər arasında *dembel*, *çast* kimi rus dilindən keçən sözlərə də rast gəlmək olar. Fikrimizcə, bu tip sözlər doğma dilimiz olan Azərbaycan dilini zənginləşdirmir və bu tip sözlərdən nə qədər az və yaxud heç istifadə olunmasa daha yaxşıdır (Dobbins).

Tələbələr və pedaqoji heyət arasında işlədilən pəncərə (yəni 1-ci və 3-cü dərs var amma 2-ci dərs yoxdur), kəsilmək (imtahandan keçməmək).

O, imtahandan *kəsildi*. Birinci dərstdən sonra *pəncərə* var, gedək çay içməyə.

İngilis dilində slenqlərdə təhrif olunmuş qrammatik formalara da rast gələ bilərik: məsələn *woulda* (would have been), *musta* (must have), *shoulda* (should have been), *innit* (isn't it), *sez* (says), *gotcha* (got you), *outta* (out of), *ol'*(old), *coulda* (could have), *hafta* (have to), *gotta* (have got to), *gerroff* (get off), *gimme* (give me), *dat* (that), *ain't* (am not, is not, are not, have not, has not), *c'mom* (come on) və sair (Chamber's Twentieth Century Dictionary, 1965). Bu təhrif olunmuş qrammatik formalara həm gənclər arasında danışıqda həm də mahnılarda rast gələ bilərik.

I *hafta* go home = I have to go home.

Gimme that book! = Give me that book!

Yaranma yollarına görə ingilis dilində slenqləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: a) leksik-semantik söz yaradıcılığı vasitəsilə yaranan slenqlər; b) konversiya yolu ilə yaranan slenqlər; c) Affiksasiya, qısaltmalar, mürəkkəb sözlər vasitəsilə yaranan slenqlər; ç) səs təqlidi vasitəsilə yaranan slenqlər; d) başqa dillərdən alınma sözlər vasitəsilə yaranan slenqlər

Leksik-semantik söz yaradıcılığı vasitəsilə yaranan slenqlər. Buraya mənənin dəyişməsi, metafora, məcazlaşma yolu ilə yaranan slenqlər aiddir. Bu cərgəyə “zebra” - çavuş, “mean-green” - pul (dollar yaşıl rəngdə olduğuna görə yaranıb) “ham” - rabbitəci, “go West” - ölmək; big nose - önəmli, nüfuzlu insan və s. sözləri aid etmək olar.

Bəzən biz sözün tamam öz hərfi mənasından kənar bir mənə kəsb etdiyinin şahidi ola bilərik. Məsələn: bubblehead (bubble + head) - ingilis dilində “axmaq, səfeh” mənasında işlənirsə hərbi slenqdə “bubblehead” - dalğıc deməkdir yaxud “beefcake” - “ət piroqu” mənasında işlənirsə bu söz slenqdə bu söz əzələli, atletik görünüşə malik insan kimi başa düşülür (New Zealand Oxford Dictionary, 2005).

He goes into sports because he dreams to be a real *beefcake*.

O, idmana gedir, çünki sağlam və əzələli görünmək istəyir.

I think he is a real *big nose* in politics, he even is a member of the Congress.

Mən fikirləşirəm ki, o siyasətdə nüfuzlu adamdır, hətta o konqress üzvüdür.

Konversiya yolu ilə yaranan slenqlər. Konversiya yolu ilə slenqlərin yaranması az məhsuldardır. Bu tip slenqə aid misal kimi ABŞ-da hərbişinin yaralanmasına və yaxud ölümünə görə verilən “Purple Heart” medalını göstərmək olar. Konversiya zamanı isə “to purple heart” yaralanmaq kimi tərcümə olunur. Purple Heart emoji isə əbədi sevgi, məhəbbət rəmzi kimi işlənir.

Konversiyaya aid olan digər misallar arasında *twitter – to twitter, spam – to spam, blog – to blog* kimi slenqləri də göstərmək olar.

c) Affiksasiya, qısaltmalar, mürəkkəb sözlər vasitəsilə yaranan slenqlər.

Məsələn affiksasiyaya aid olan misallar: “bushed” – yorulmuş, əldən düşmüş adam; “flamer” - yanan. Alovlanan təyyarə; “choosy” – kaprizli adam, seçim edə bilməyən adam; “nosey” - hər şey ilə maraqlanan adam.

After a long day at office I`m completely *bushed*.

Ofisdə uzun gündən sonra mən tamamilə yorgun idim.

Qısaltmalara və akronimlərə aid aşağıdakı misalları göstərmək olar:

“AWOL” (absent without leave) - özbaşına hərbi hissəni tərk etmək; PEOTUS (President - elect of the United States) – ABŞ-in seçki ilə seçilmiş prezidenti; OMG (Oh, My God) – Aman Allahım!

Bəzən yeni slenqlər *mürəkkəb sözlər* vasitəsi ilə də yarana bilər. Buna misal kimi aşağıdakı sözləri göstərmək olar.

“Tank- jockey” – tankist, have and have nots – varlı və kasıb təbəqə, back number – geridə qalmış, köhnəfikirli adam, apple-pie order – səliqəli, sahmanlı; Friendsgiving (Thanksgiving with friends) – dostlarla şükranlıq bayramını keçirtmək və sair.

O, otağın səliqəli olduğunu görəndə çox təəccübləndi.

Səs təqlidi vasitəsilə yaranan slenqlər. Məsələn: hoosh – yüksək sürətlə təyyarənin yerə enişi, boo-boo – səhv etmək.

The plane made a *hoosh*. Təyyarə sürətlə aşağı endi.

It is just *boo-boo*. Don` t take it seriously. Bu sadəcə olaraq bir səhvdir onu ciddi qəbul etmə.

Bəzən ingilis dilində başqa dillərdən (fransız, alman, ispan, italyan və s.) alınma slenqlərə də rast gəlmək olur. Bu qəbildən olan sözlərə aşağıdakı slenqləri aid etmək olar: *beaucoup, beau, nada, caballo, chica, cabeza, no bueno* və sair.

What`s wrong, guy? – *Nada*.

Nə baş verib? – Heç nə.

Çox az hallar olsa da ingilis dilində bəzən yeni slenq sözlər *təkrarlar* vasitəsilə yaranır. Məsələn: lovey-dovey; itsy-bitsy, mumbo-jumbo və sair.

They are a *lovey - dovey* couple.

Onlar bir-birlərini çox sevən cütlükdürlər.

Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, ingilis dilində slenqlər çox rəngarəngdir. Müxtəlif lüğətlərdə slenqlərin təsnifatlarına rast gəlsək də, slenqlər daima yenilənir, onlardan bəziləri vaxt keçdikcə ümumişlək sözlərə çevrilir, bəziləri isə unudulub istifadədən çıxır. Müxtəlif sosial medialar, sosial platformalarda yeni slenqlərin yaranması üçün münbit mühit yaradır (Zabelo, 2001: 40).

Slenqlər daima yenilənir və gündəlik olaraq müxtəlif sosial şəbəkələrdə (feysbuk, twitter, instaqram, tiktok və sair) biz yeni slenqlərə rast gələ bilirik.

Nəticə

Slenqlər əsasən danışıq dilində işlənsə də, onların öyrənilməsi danışıq ingilis dilini öyrənmək istəyənlər üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bəzən yazıçılar bədii əsərlərdə bu qəbildən olan sözlərə müraciət edirlər ki, personajların dili daha canlı və emosional səslənsin.

Gənclər yaşlı nəsə nisbətən slenqdən daha çox istifadə edirlər. Bu onunla əlaqədardır ki, çox vaxt gənc nəsəl özünü daha müasir və dəbli göstərmək istəyir. Odur ki, öz danışıqlarında slenqlərdən geniş istifadə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Axmanova, O. (2004). Linqvistik terminlər lüğəti. Moskva.
2. Xomyakov, A. (1971). Slənqin öyrənilməsinə giriş – danışıq dilinin əsas komponenti kimi, Voloqda.
3. Axundov, A. (2005). Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: “Mütərcim”.
4. Partridge, E. (1967). A Dictionary of Slang and Unconventional English, vol. 2, London.
5. Dobbins, A. The Language of the Cultivated, in: Harbrace Guide to Dictionaries.
6. Chamber's Twentieth Century Dictionary, Edinburgh. (1965). London.
7. New Zealand Oxford Dictionary. (2005). Edited by Tony Deverson and Graeme Kennedy. Oxford University Press.
8. Zabelo, I. (2001). Some features of the thematic organization of the vocabulary of computer jargon. Philological Sciences, No. 6, Moscow. 40 p.

Göndərilib: 07.10.2022

Qəbul edilib: 14.12.2022

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/18/9-15>

Günay İlham qızı Həsənova

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
gunayilham03@gmail.com

Nərmin Sarıbalı qızı Yusifli

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
nermin.ysfl@gmail.com

Səlahət Akif qızı Ağazadə

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
agazadehs00@gmail.com

İSRAİL VƏ FƏLƏSTİN MÜNAQIŞƏSİ DANIŞIQLAR İŞİĞİNDƏ

Xülasə

Məqalədə XX əsrdən günümüzə qədər gəlib çıxan, beynəlxalq aktorların diqqət mərkəzində olan, münaqişə vəziyyətindəki İsrail və Fələstin dövləti arasındakı məsələlərin danışıqlar masasına keçirilməsi dövrü araşdırılmışdır.

Əsasən iki dövlət arasındakı sülh danışıqlarından bəhs edilmiş, xronoloji və müqayisəli metodlardan istifadə edilməklə iki dövlət arasındakı mübahisəli məsələlər və onların sülh prosesinə mənfi təsirinə toxunulmuşdur. Araşdırmada Qüdsün statusu, fələstin qaçqınları, yəhudi köçkünləri, Fələstinin dövlətinin taleyi kimi mübahisəli məsələlərin həlli istiqamətində atılan addımlara və sülh prosesinin gedişatı və nəticələri analiz edilmişdir.

Açar sözlər: İsrail-Fələstin münaqişəsi, Qüdsün statusu, Oslo danışıqları, qaçqınlar, yəhudi köçkünləri, Fələstin dövlətinin taleyi

Gunay İlham Hasanova

President of the Republic of Azerbaijan next to the
Academy of Public Administration
master
gunayilham03@gmail.com

Narmin Sarıbalı Yusifli

President of the Republic of Azerbaijan next to the
Academy of Public Administration
master
nermin.ysfl@gmail.com

Salahat Akif Agazada

President of the Republic of Azerbaijan next to the
Academy of Public Administration
master
agazadehs00@gmail.com

Israel and Palestine Conflict In The Light Of Negotiations

Abstract

The article examines the era of bringing conflicting issues between Israel and the Palestinian state to the negotiating table, which has been the focus of international actors from the 20th century through till present day.

The primary subject of discussion was the peace talks between the two states, and the controversial issues between the two states and their detrimental impact on the peace process were addressed using chronological and comparative methodologies. The research investigated the peace process's progress and outcomes, as well as the efforts taken to resolve contentious problems such as the status of Jerusalem, Palestinian refugees, Jewish settlements, and the fate of the Palestinian state.

Keywords: *Israeli-Palestinian conflict, status of Jerusalem, Oslo negotiations, refugees, Jewish settlers, the fate of the Palestinian state*

Giriş

II Dünya Müharibəsindən sonra İsrail və Ərəb dövlətləri arasında köklü sürətdə dəyişikliklər baş verdi. Qüds şəhəri uğrunda İsrail və Fələstin dövlətlərinin mübarizəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Bu münaqişə çox uzun müddətdir ki, həm regional, həm də global sahədə maraq doğurub. Mübahisə iki fərqli cərəyan arasındadır: yəhudi sionizmi və Fələstin millətçiliyi. Hər iki tərəf eyni əraziyə-Qüdsə iddia edir. İki tərəf arasında düşmənçiliyin kökləri dərinləşərək milli mülahizələrdən, ideologiyadan və dindən kənar da özünü göstərir. Yəhudilər xristianlıqdan öncə Roma imperiyasına bağlı şəkildə Qüdsdə yaşayırdılar. Osmanlı imperiyası dağıldıqdan sonra Fələstin dövləti İngiltərə hökmranlığı altına girdi. 1920 və 1939-cu illər arasında Fələstindəki Yəhudi nüfuzu 320 mindən artıq olmuşdu.

Fələstin II Dünya müharibəsi və onun bitməsindən sonrakı ilk illərdə də bir mandatlıq ərazisi kimi qalır və Böyük Britaniya tərəfindən idarə olunurdu. Lakin həmin dövrdə Fələstində baş verən hadisələr artıq Böyük Britaniyanın nəzarətindən çıxmaqda idi və onları tənzimləmək çətinliyi yaranmışdı. 1948-ci ildə BMT Fələstin torpaqlarını İsrail və Fələstin olmaq üzərə 2 ayrı dövlətə ayırdı. Bu ayırım heç də bərabər olmadı və bu düşünülmüş addım idi. Nəticədə gözlənilən hadisə olan İsrail-Ərəb müharibəsi başladı. Münaqişə həm İsrail-Ərəb münaqişəsi, həm də Yəhudi-İslam toqquşması kimi də dəyərləndirilir.

İsrail-Fələstin arasında müharibənin ilk illəri

Yəhudi sionizmi və İslam dövlətləri arasında müharibə uzun müddətdir davam etsə də, II Dünya Müharibəsindən sonra özünü daha kəskin şəkildə göstərdi.

Müharibə dövründə İsrail-Fələstin məsələsi arxa plana düşməsinə baxmayaraq, müharibədən sonra məsələ yenidən qabardı. Və nəhayət, BMT-nin qərarına uyğun olaraq Böyük Britaniya 1948-ci il mayın 15-dək öz qoşunlarını Fələstindən çıxaracağını və həmin gündən etibarən mandatlıq sisteminin qüvvədən düşəcəyini bildirdi. Elə ayın 15-nə keçən gecə Təl-Əvivdə toplaşan Yəhudi Milli Şurası David Ben Qurionun başçılığı altında İsrail dövlətinin yaradıldığını elan etdi (İsmayıl, Axundova, 2001: 157).

1948-ci ildə BMT Fələstin torpaqlarını İsrail və Fələstin olmaq üzərə iki ayrı dövlətə ayırdı. Yəni artıq Fələstinin yarısından da çoxu Yəhudilərə aid olacaqdı. Bölünməyi iki bərabər parçaya ayırmaq istəsələr də, xəritəyə baxıldıqda qarışıq sərhəd bölgüsü olduğu görüldü. Lakin bu düşünülmüş şəkildə edilməmişdi. Heç bir tərəf bu bölgüdə razı qalmadı. Gözlənilən hadisə baş verdi: Ərəblərlə İsrail arasında birinci müharibə başladı. Müharibəni ingilislərin dəstəyi ilə İsrail qazandı və BMT-nin məsələyə qarışması ilə 1949-cu ildə atəşkəs imzalandı. Müharibədən sonra İsrail yarıdan artıq torpağa sahib oldu. Fələstin dövləti gün keçdikcə kiçilirdi. 1967-ci ilə qədər hər hansısa bir dəyişiklik olmadı. Lakin bu tarixdə, daha dəqiq desək, 1967-ci il iyun ayının 5-də bir neçə ərəb ölkəsi İsrailə yenidən müharibəyə girdi. Buna 6 günlük müharibə deyilir. Müharibə

İsrailin qələbəsi ilə başa çatdı və öz torpaqlarını 4 qat daha da genişlətdi. Ərəblər Köhnə Qüds, Sina, Qəzza Zolağı, İordan çayının Qərb sahillərini və İsrail-Suriya sərhəddindəki Qolan yüksəkliklərini itirdilər. 1973-cü ildə ərəb dövlətləri itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq məqsədilə yenidən müharibəyə başladı. Bu müharibə Ərəb-İsrail münaqişəsinin beynəlxalq miqyas alması ilə nəticələndi. SSRİ Ərəb ölkələrinə, ABŞ isə İsrailə yardım edirdi (2).

1970-ci illərin ikinci yarısında iqtisadi və sosial problemlər Misirin İsrailə yaxınlaşmasına gətirib çıxardı. Kemp-Devid Sazişləri, İsrail və Misir arasında 1978-ci il sentyabrın 17-də imzalanmış və növbəti ildə bu iki ölkə arasında sülh müqaviləsinə səbəb olan sazişlərdir.

Rəsmi olaraq “Yaxın Şərqdə Sülh Çərçivəsi” adlandırılan bu sazişlər 1978-ci ildə Misir Prezidenti Ənvər Sadat və İsrailin Baş naziri Menahem Begin tərəfindən ABŞ Prezidenti Cimmi Karterin vasitəçiliyi ilə Merilend ştatının Kemp Devid şəhərində aparıldı.

1967-ci ildə SSRİ-nin fəal yardımı ilə İsrailə müharibəyə (6 günlük müharibə) başlayan Misir tezliklə məğlub olmuş və Sinay yarımadasını itirmişdi. Kemp-Devid razılaşması ilə İsrail dövlətini tanıyan Misir yarımadasını geri qaytarmağa müvəffəq oldu. Lakin bu saziş Ərəb dövlətlərinin əksəriyyətinin narazılığına səbəb oldu. Onlar Misirlə siyasi-iqtisadi əlaqələri kəsdilər. Bu hadisələrdən sonra Fələstin məsələsi ümumərəb problemdən Fələstin-İsrail münaqişəsi müstəvisinə keçməyə başladı (3).

Oslo danışıqları

1980-ci ildən İsrail və Fələstin arasında formalaşan sülh danışıqları prosesi 1992-ci ildə İsrailin ən mühüm qanadı sayıla biləcək Rabinin hakimiyyətə gəlməsi ilə yeni mərhələyə daşındı. Rabinlə birlikdə İsrailin siyasəti “sülh üçün torpaq” prinsipi əsasında müəyyənləşdikcə, Fələstin xalqının qanuni nümayəndəsi kimi qəbul edilən Fələstin Azadlıq Təşkilatı ilə danışıqlara başlandı. 1992-ci ilin sonunda Vaşinqtonda keçirilən Fələstin-İsrail danışıqları heç bir nəticə vermədikdən sonra 1993-cü ilin yanvar ayından etibarən tərəflərin yüksək səviyyəli nümayəndələri Osloda gizli danışıqlara başladılar. Dörd aydır davam edən Oslo danışıqlarında problemlər aradan qaldırılarkən, Fələstin Azadlıq Təşkilatının lideri Yasir Ərəfat və avqust ayında uzun telefon danışıqları edən İsrail Xarici İşlər Naziri Şimon Perez son problemləri həll etdilər.

Tərəflər 1993-cü il sentyabrın 13-də Fələstin və İsrail arasında Oslo Müqaviləsi də adlandırılan Prinsiplər Bəyannaməsini imzalamazdan əvvəl, sentyabrın 9-da məktub mübadiləsi yolu ilə bir-birilərini tanıdılar. Ərəfatın Rabinə yazdığı məktubun məzmunu bundan ibarət idi: “Fələstin Azadlıq Təşkilatı İsrail dövlətinin sülh və təhlükəsizlik şəraitində yaşamaq hüququnu tanıyır. FAT bütün şəxsi heyətinin itaətini təmin etmək, zorakılığın qarşısını almaq və üsyançıları cəzalandırmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürəcək” (Bülent, 1997: 107).

Bu məktubda Fələstindən gələcəkdə mümkün dövlət kimi bəhs etməyib və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1 sayılı qətnamələrini qəbul edib. Bundan əlavə İsrailin ərazidəki mövcudluğunu qəbul etməyən HƏMAS-ın terror əməllərinin qarşısını almaq öhdəliyini öz üzərinə götürüb.

Münaqişə tarixində dönüş nöqtəsi kimi qəbul edilən Prinsiplər Bəyannaməsində İsrailin FAT-ı tanıması, İsrail ordusunun Qəzza və İordan çayının qərb sahilinin bir hissəsi olan Yerixodan çıxarılması və 5 il davam edəcək danışıqlar nəticəsində Fələstin dövlətinin qurulacağı, bu bölgələrə nəzarət edəcək Fələstin Müvəqqəti Hakimiyyətinin yaradılması nəzərdə tutulurdu, ancaq bu prosesdə İsrail təcridən geri çəkildi (5).

Bəyannamədə qeyd olunub ki, Fələstin Azadlıq Təşkilatının İsrail dövlətini tanımasına və terrorizmə son verəcəyinə dair vədinin əvəzində İsrail qoşunları beş illik müddət ərzində müəyyən ediləcək ərazilərdən çıxarılısın. Bu beş illik müddətdən sonra Fələstin dövlətinin yaradılmasına dair yekun saziş imzalanacaqdı. Bununla belə 4-cü maddədə seçkilər yolu ilə hakimiyyətə gələcək Fələstin Şurasının yekun status danışıqlarına təxirə salınan məsələləringələcək sahələrində səlahiyyətli olacağı bildirildi. Təxirə salınmış məsələlər bunlar idi: Qüds, qaçqınlar, məskunlaşanlar, təhlükəsizlik tədbirləri, sərhədlər, digər ölkələrlə münasibətlər. Beləliklə, Qüds, qaçqınlar, sərhədlər, yəhudi məskunlaşmaları kimi münaqişənin əsasını təşkil edən problemlər son həll yolu ilə bağlı danışıqlara təxirə salındı. Bu

məsələlərin müzakirəsinin təxirə salınması əslində süni sülh prosesinə gətirib çıxardı, çünki nə vaxt bu məsələlər gündəmə gəlsə heç bir tərəfin güzəştə getməyəcəyi belli idi.

Prinsiplər Bəyannaməsinin 8-ci maddəsinə əsasən, İsrail israililərin yaşadığı ərazilərdə daxili təhlükəsizliyi qorumaq üçün öz müdafiə öhdəliklərini yerinə yetirməyə davam edəcək. Beləliklə, İsrail burada fələstinli polislərin fəaliyyətinə icazə versə də, İordan çayının qərb sahilinə və Qəzza zolağına müdaxilə hüququ əldə edirdi.

Prinsiplər Bəyannaməsində İsrailin işğal olunmuş Qəzza və İordan çayının 90%-dən çıxması nəzərdə tutulsa da, sülh prosesinin başlamasından üç il sonra İsrail bu ərazilərin sadəcə 3%-dən qoşunlarını çıxardı (Marwan, 2003: 54).

Paris Protokolu

Prinsiplər Bəyannaməsindən sonra 1994-cü ildə imzalanan Paris Protokolu itisadi münasibətləri, İsrailə Fələstinin arasında azad ticarəti ehtiva edirdi. Burada, həmçinin, Fələstinin digər dövlətlərlə əlaqələrini tənzimləyən qərarlar qəbul edildi. Beləliklə, Fələstin məhsulları heç bir ixrac məhdudiyyətinə məruz qalmır, Fələstinə və ondan gələn ticarətin İsrailin giriş və çıxış limanlarına tam çıxışı var, Fələstinin idxal və ixracına İsrailin giriş və çıxış limanlarında bərabər rejim verilir. Gömrük, alış vergisi və standartlara dair İsrail qaydaları A1, A2 və B siyahısında qeyd olunan mallar istisna olmaqla, Fələstin idxalına şamil edilir.

İsrailin idxal siyasəti bir sıra ərəb dövlətləri də daxil olmaqla bir neçə ölkə ilə, əsasən də İsrailə diplomatik əlaqələri olmayan ölkələrlə ticarəti qadağan edir. Yalnız istisnalar A1, A2 və B siyahısında olan idxallardır.

Paris Protokoluna əsasən İsrail sərhədlərdəki nəzarət hüququna sahib oldu, bu isə Fələstinin ticarətinin onun əlində cəmləşməsinə səbəb oldu (Protocol on Economic Relations between the Government of the State of Israel and the P.L.O., 1994).

Qəzza-Qahirə sazişi

1994-cü ildə İsrail dövləti ilə Fələstin Azadlıq Təşkilatı arasında imzalanan bu sazişə əsasən, Prinsiplər Bəyannaməsində də qeyd olunduğu kimi, İsrailin Qəzza və Yerixodan çıxarılması nəzərdə tutulmuşdu. Burada İsrailin geri çəkildiyi ərazilərdəki səlahiyyətlərini Fələstin Muxtariyyətinə təhvil verəcəyini bildirsə də, bunun yəhudi məskənlərini əhatə etməyəcəyi vurğulanmışdı.

1994-cü il avqustun 29-da imzalanmış “Erkən avtorizasiya müqaviləsi” ilə təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, turizm, birbaşa vergi, sosial təminat və s. kimi məsələlərlə bağlı səlahiyyətlər Fələstin Muxtariyyətinə verilib. Bu tənzimləmələri tamamlayan 27 avqust 1995-ci il tarixli “Səlahiyyətlərin və Məsuliyyətlərin Transferinin Davamı” ilə əmək, ticarət, sənaye, neft işləri, sığorta, kənd təsərrüfatı və poçt xidmətləri sahələrində səlahiyyətlər də Fələstinə verildi (8).

İkinci Oslo sazişi

İşğal altındakı İordan çayının qərb sahilinin İsrail əsgərləri tərəfindən tamamilə boşaldılıb, idarəsinin Fələstinə təhvil verilməsi son dərəcə yavaş irəliləyib. 28 sentyabr 1995-ci ildə Vaşinqtonda imzalanan “Oslo-B” adlı müqavilə ilə İsrail, Nabus, Ramallah, Cenin, Tulkarem, Calkiya və Bethlehdən tamamilə, Əl-Xəildən isə qismən çəkilməyi qəbul etsə də, İsrail baş naziri Rabinin 3 noyabr 1995-ci ildə fundamentalist bir yəhudi tərəfindən qətlə yetirilməsi və 1996-cı ilin may ayında keçirilən seçkilərdə sərt xətt Likuid Partiyasının lideri Benyamin Netanyahu seçilməsi kimi hadisələr İsrailin xüsusilə Əl-Xəildən çəkilmək mövzusunda yavaş hərəkət etməsinə səbəb oldu (Erhan, 174). Bu razılaşma ilə İordan çayının qərb sahili üç bölgəyə bölündü. Razılaşmanın 11-ci maddəsində 7 Fələstin yaşayış məntəqəsindən ibarət A bölgəsi Fələstin administrasiyasının mülki və hərbi nəzarəti altına, B bölgəsi Fələstin administrasiyasının mülki, lakin İsrail təhlükəsizlik qüvvələrinin, C bölgəsi isə tamamilə İsrailin nəzarətinə verildi. Beləliklə, Oslo 2 müqaviləsi ilə İsrail İordan çayının qərb sahili üzərində qanuni nəzarəti əldə etdi.

Müqavilə mürəkkəb xarakter daşdığı üçün xüsusilə A bölgəsindəki şəhərlər (Ramallah, Cenin, Nablus, Kalkiya, Tulkarem) bir-birindən təcrid olunmuş və şəhərlər arasında əlaqələr kəsilmişdi. A və B əraziləri tamamilə İsrailin nəzarəti altında olan C əraziləri ilə əhatə olunduğundan, İsrailin bu bölgələrə girişə nəzarət etmək hüququ var idi.

A bölgəsində yerləşən və təxminən dörd yüz yəhudinin yaşadığı Əl-Xəlildən İsrail əsgərlərinin çıxarılması 15 yanvar 1997-ci il tarixli “Əl-Xəlil protokolu” ilə müəyyən edildi. Netanyahu işğal altındakı ərazilərdə yeni yəhudi məskənlərinin açılmasına icazə verərək, Süleyman məbədinin xarabalıqlarına çatmaq üçün Əl-Əqsa məscidinin altından tunel açaraq fələstinliləri qəzəbləndirib. Digər tərəfdən, Netanyahu Qüdsün statusu və fələstinli qaçqınların evlərinə qayıtması kimi sülh prosesi hələ yekunlaşmamış məsələlərdə barışmaz mövqeyi Ərəfatın müstəqil İsrailə razılığa gəlmədən Fələstin Dövləti elan edə biləcəyini bəyan etməsinə səbəb oldu. Sülh prosesindəki problemləri aradan qaldırmaq üçün işə müdaxilə edən ABŞ prezidenti Bill Klinton tərəfləri Wye Riverdə bir araya gətirdi və 23 oktyabr 1998-ci ildə Wye River Memorandumunu imzalamalarını təmin etdi (10).

Wye River Memorandumuna əsasən, İsrail nəzərdə tutulmuş ərazilərdən çıxmağı sürətləndirəcək, İsrail həbsxanalarında saxlanılan fələstinlilər üç mərhələdə azad ediləcək, terrorla effektiv mübarizə məqsədilə İsrail və Fələstin rəhbərliyi arasında əməkdaşlıq mexanizmi qurulacaq və Qəzzada beynəlxalq hava limanı tikiləcək. Bu memorandum sülh prosesinin yenidən fəaliyyəti istiqamətində mühüm addım olsa da, əsas fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılmasında və Fələstinin yekun statusunun müəyyənləşdirilməsində irəliləyiş əldə olunmadı.

ABŞ prezidenti Klintonun təşəbbüsləri nəticəsində tərəflər 2000-ci ilin iyulunda yenidən Kemp Deviddə oturdular. Klintonun səlahiyyət müddəti başa çatmamış Fələstin-İsrail sülhünə nail olmaq üçün bütün səylərinə baxmayaraq, Kemp Deviddə əsas məsələlərin həllində irəliləyiş əldə edilmədi.

Kemp Deviddə sülh prosesi zamanı diqqətdən kənar qalan əsas fikir ayrılıqları müzakirə edildi. Sülh prosesi zamanı ilkin olaraq Fələstin dövlətinin gələcəyi, qaçqınlar, yəhudi köçkünlər və Qüdsün statusu kimi tərəflərin güzəştəndən yayındığı məsələlərin müzakirəsi təxirə salındı. Sammitdə tərəflərin bu məsələlərdə razılığa gəlməməsi Oslo prosesinə çətinlik yaratdı.

Digər mübahisəli məsələ olan Fələstin dövlətinin gələcəyi ilə bağlı İsrailin təklifi ondan ibarət idi ki, bu dövlət hərbi gücə malik olmasın, lakin fələstinlilər tam suveren dövlət qurmaqda ısrarlı idilər. Sülh prosesi zamanı müstəqil Fələstin dövlətinin qurulması məqsədi dəfələrlə dilə gətirilsə də, razılıqlar fələstinlilərin müdafiə etdiyi kimi tam müstəqil dövlətə çatmaq üçün şərtləri hazırlamaqdan uzaq idilər (11).

Qaçqınlar məsələsinə gəldikdə isə, İsrail yəhudi əhalisinin homogenliyi və İsrail dövlətinin demoqrafik quruluşunun pozulacağını əsas gətirərək 1948-ci ildə didərgin düşmüş fələstinlilərin geri qayıtma hüququnu qəbul etməyib.

Demək olar ki, ən böyük fikir ayrılığı Qüdsün statusu məsələsi ilə bağlı idi. 1948-ci il müharibəsindən sonra Qüds faktiki olaraq bölündü. Qərb hissəsi İsrailin, şərq hissəsi isə İordaniyanın nəzarəti altında qaldı. 1967-ci ildə İsrailin Şərqi Qüdsü ələ keçirməsi ilə hər iki tərəf üçün müqəddəs sayılan şəhərlə bağlı mübahisə və İsrailin Şərqi Qüdsdəki suverenliyindən imtina etməməsi müzakirələrin əsas mövzusu olub. Sülh prosesi zamanı Qüdsdən bəhs edilməmişdir, belə ki, Qüds nə vaxt gündəmə gəlsə məsələnin ixtilafına səbəb olacağı açıq-aşkar görünürdü. Fələstinlilər üçün şərq Qüds qurulacaq Fələstin dövlətinin paytaxtı olacaq müqəddəs bir şəhər idi. Kemp Deviddə Barak Şərqi Qüdsün bir hissəsini fələstinlilərə verilməsini təklif etdi, lakin Hərəm ül-Şərifə nəzarət İsraildə qalacaqdı. Ərəfat isə bütün Şərqi Qüdsün Fələstində qalmasını tələb edirdi (Hammami, Tamari, 2001: 8-9).

Digər fikir ayrılığı yəhudi köçkünləri ilə bağlı idi. Fələstinlilər İordən çayının qərb sahilinə və Qəzzada yəhudi məskənlərinin boşaldılmasını tələb edərkən, İsrail ərazidəki məskunlaşma fəaliyyətini dayandırmamaqda və möpvcud yaşayış məntəqələrini boşaltmamaqda qərarlı idi. Barak bu ərazilərdəki heç bir yaşayış məntəqəsinin ləğvini qəbul etmədi. Müəyyən yaşayış məntəqələri Fələstinin suverenliyinə keçsə belə onlar İsrailin qəbul etdiyi təhlükəsizlik tədbirləri ilə

təmin olunacaqlardı. Bu təhlükəsizlik tədbirlərinin başlanğıcında yaşayış məntəqələrinə daxil olan bütün yollar nəzarət altına alınmalı idi (Marwan, 2003: 106).

13 sentyabr 2000-ci ildə imzalanacaq yekun status sazişi üçün nəzərdə tutulduğu kimi, Kemp Deviddə görüşən tərəflər sülh prosesi boyu diqqətdən kənar qalan əsas fikir ayrılıqları ilə bağlı razılığa gələ bilmədilər. Bu sammitdən sonra tərəflər bir neçə dəfə yenidən bir yerə gəlsələr də, Əl-Əqsa İntifadası və onun sonrakı inkişafı ilə sülh prosesinin iflası qaçılmaz oldu.

Fələstin-İsrail danışıqlarını İsrailin tarixən qan tökərək əldə etdiyi suverenlik hüquqlarından əl çəkməsi kimi şərh edən Likud partiyasının lideri Ariel Şaron sentyabrın 28-də Məscidül-Əqsanın yerləşdiyi bölgəyə səfər etdi. Bu hadisə fələstinlilərin böyük qəzəbinə səbəb oldu. Belə ki, Qüdsün statusunun müəyyənləşdirilməsi üçün yekun danışıqlar hələ tamamlanmamışdı və fələstinlilər Qüdsü müstəqil Fələstin dövlətinin paytaxtı kimi görürdülər. Müsəlmanlar üçün ən müqəddəs yer hesab olunan Qüdsdə Şaronun güc nümayişini fələstinlilər qəbul edilməz hesab edirdilər.

Fələstinlilər ilk olaraq Ərəfatın göstərişi ilə Fələstin Muxtariyyətinin nəzarəti altında olan və işğal olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı etiraz aksiyaları keçirməyə başladı. İsrail təhlükəsizlik qüvvələrinin nümayişçilərə atəş açması və aralarında uşaqların da olduğu onlarla fələstinlinin həlak olmasından sonra bu etirazlar Ərəfatın nəzarətindən çıxaraq üsyana çevrildi. Ərəfat fələstin cəmiyyəti üzərindəki təsirini itirdi və tərəflər arasında müharibəyə bəzər vəziyyət yarandı.

İkinci İntifadanın başlanmasından sonra Şaronun hakimiyyətə gəlməsi ilə Yaxın Şərqdə sülh prosesi tamamilə dəyişdi. 2000-ci ildən sonra Fələstin-İsrail problemi barışıqdan, aşağı intensivli münəqişə, daha sonra isə artan zorakılıq dövrünə qədəm qoydu.

Müasir dövr

Üç dinin – islam, xristian və yəhudi dininin müqəddəs məkanı sayılan Qüdsdə qan hələ də axmaqda davam edir. 100 ildən artıq müddətdir davam edən bu münəqişələrdə yüzlərcə insan həyatını itirdi. Bu bölgədə barış üçün atılan addımlara zərbə vuran ən önəmli hadisəyə səbəb isə ABŞ-in keçmiş prezidenti Donald Tramp oldu. 2018-ci ildə ABŞ Təl-Əvivdəki səfirliyini Qüdsə daşdı. D.Trampın “Qüds İsrailin paytaxtıdır” deməsi ilə yəhudi və müsəlmanlar arasında təkrar qanlı münəqişələr yarandı. Günümüzdə İsrail hökuməti və Fələstin dövləti arasında danışıqlar gedir. Lakin son dövrlə, xüsusilə, Şərqi Qüds və İordan çayının qərb sahilində baş verən hadisələrə baxıldıqda yaxın gələcəkdə hər hansı sülh şəraiti gözlənilmir.

Nəticə

İsrail-Fələstin münəqişəsi dünyanın ən uzunmüddətli münəqişələrindən biri olmaqda davam edir. Bu münəqişə çox uzun müddətdir ki, həm regional, həm də global diqqəti cəlb edir. Dünya liderlərinin, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) və digər regional və beynəlxalq qurumların bir neçə qətnamə cəhdlərinə baxmayaraq, bu münəqişə hələ də dövlətlər arasında qanayan yara olmaqda və öz həllini tapmamaqda davam edir. Münəqişənin mürəkkəb xarakter daşmasının səbəblərindən biri hər iki icmada (İsrail və Fələstin) radikal fikir ayrılıqları mövcuddur ki, bu da qərarların qəbulunu və həmçinin bu qərarlara əməl etməyi çətinləşdirir. Beləliklə, mübahisələr həm ərazi daxilində, həm də onun hüdudlarından kənar təkrarlanır.

Oslo danışıqları nəticəsində Fələstin-İsrail münəqişəsində böyük irəliləyişlər əldə edilməsi gözlənilirdi. Tərəflərin bir-birini tanıması və müəyyən məsələlərdə razılığa gəlməsi münəqişənin sülh yolu ilə həll olmasına ümid yaratsa da, əsas məsələlər olan Fələstin dövlətinin gələcəyi, qaçqınlar, yəhudi köçkünlər və Qüdsün statusu kimi məsələlərdə hər iki tərəfin mövqeyi bəlli idi. Tərəflərin bu məsələlərdə nümayiş etdirdiyi barışmaz mövqə sülh prosesində böyük qırılmalara səbəb olurdu. Bu qırılmalar özünü kiçik miqyaslı müharibələr adlandırılıla biləcək şiddətli münəqişələrlə göstərdi. Xüsusilə də, hər iki tərəf üçün müqəddəs şəhər hesab edilən Qüdsün statusu məsələsində razılıq əldə edilməsinin mümkünsüzlüyü hər iki tərəfə məlum idi. Belə ki, sülh danışıqları əsas problemlərin həll olunmasında uğursuz olsa da, bir neçə məsələlərdə müəyyən dərəcədə razılığa gəlinməsində və münəqişələrin intensivliyinin azalmasında təsirli olduğunu deyə bilərik.

Ədəbiyyat

1. İsmayıl, R., Axundova, N. (2001). Asiya və Afrika ölkələrinin çağdaş tarixi (1945-2000-ci illər). Bakı: Çarşıoğlu. 400 s.
2. <https://www.wikipedia.org/>
3. https://unctad.org/system/files/information-document/ParisProtocol_en.pdf
4. Bülənt, A. (1997). Fələstin-İsrail Sülh Prosesi və Türkiyə (İstanbul Kontekst Nəşriyyatı).
5. Declaration of Principles on İnterim Self-Government Arrangements
https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IL%20PS_930913_DeclarationPrinciplesnterimSelf-Government%28Oslo%20Accords%29.pdf
6. Marwan, B. (2003). Palestine-Israel: Peace or Racism (Istanbul: Kitap Publishing House). (Translation: Ali Berktaş).
7. Protocol on Economic Relations between the Government of the State of Israel and the P.L.O. (1994). Representing the Palestinian people. Paris, April 29.
8. <https://www.bbc.com/news>
9. Erhan, Ç. “Fələstin-İsrail: Sülh Prosesi Hara gedir”. A.U. Siyasi Elmlər Jurnalı, 56-2.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/36258>
10. <https://us.cnn.com/>
11. <https://www.academia.edu/>
12. Hammami, R., Tamari, S. “The Second Uprising: End or New Beginning”. Journal of Palestine Studies.

Göndərib: 02.10.2022

Qəbul edilib: 19.11.2022

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/18/16-20>

Seyid Həmid oğlu Həmidov

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

magistrant

hamidov.seyid.2101@atmu.edu.az

ÖLKƏDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ METODLARI

Xülasə

Azərbaycanda son zamanlar iqtisadi inkişafı ilə bağlı aparılan islahatlar innovasiya fəaliyyətinin aktivləşməsində yeni imkanlar yaratmış və məqsədli proqramlar qəbul olunmuşdur. Həmin sənədlərə müvafiq innovasiya strukturlarının, texnoparkların yaradılması nəzərdə tutulur. Artıq ölkədə investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına yönəldilən bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. İnnovasiyalı iqtisadiyyata keçidlə əlaqədar olaraq respublikamızda müəssisələrdə innovasiyanın tətbiqi və müəssisələrin fəaliyyətinin bütün funksional sferalarında səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar var ki, bu baxımdan da mövzu aktual xarakter daşıyır.

***Açar sözlər:** innovasiya, investisiya, müəssisə, iqtisadiyyat, İKT, struktur*

Seyid Hamid oğlu Hamidov

Azerbaijan University of Tourism and Management

master

hamidov.seyid.2101@atmu.edu.az

Main directions and assessment methods of the innovation activity of institutions in the country

Abstract

Recently, reforms related to economic development in Azerbaijan have created new opportunities for the activation of innovation activity and targeted programs have been adopted. According to those documents, it is envisaged to create innovation structures and technology parks. A number of measures aimed at further improving the investment environment have already been implemented in the country. In connection with the transition to an innovative economy, there are ample opportunities for the application of innovation in enterprises in our republic and the improvement of efficiency in all functional spheres of the enterprise's activity.

***Keywords:** innovation, investment, enterprise, economy, ICT, structure*

Giriş

İnnovasiya fəaliyyəti dedikdə istehsal, kommertiya, idarəetmə və digər proseslərin səmərəliyini artıran elmi tədqiqatların və təcrübi-konstruktor işlərinin (ETTKİ) nəticələrinin praktiki tətbiqi nəzərdə tutulur. İnnovasiya prosesinin nəticəsində yeni və ya təkmilləşmiş məhsul, xidmət təklif olunur. Eyni zamanda innovasiya texnoloji prosesləri, idarə və təşkilətmə proseslərində tətbiq oluna bilər. İnnovasiya fəaliyyəti cəmiyyətin intellektual fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə yönələn nəticədir (Atakişiyev, 2004: 10).

Hal-hazırda ölkə gündəmində iqtisadiyyatın modernləşməsi və yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması aktual mövzulardan biridir. Belə ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf edən ölkələrin həm elmi-texniki geriliyi, həm də global innovasiya mühitinə daxil olmaq istəyi tətbiq olunan yeniliklərin keyfiyyətindən və həcmindən yəni innovasiya fəaliyyətinin strateji və təşkilatı cəhətdən formalaşması prosesindən asılıdır. Ümumiyyətlə, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əvvəlki təcrübələri göstərir ki, innovasiya fəaliyyətinin daha da səmərəli mexanizmlərinə sahib olan, yeniliklərin vacibliyini anlayan və reallaşdırılmasının inkişaf etdirilmiş strukturuna

malik olan müəssisələr və ya sahibkarlıq subyektləri qlobal bazarlarda rəqabət mübarizəsində rəqiblərinə asanlıqla qalib gəlirlər. Bu səbəbdən də keçid iqtisadiyyatı dövrünü arxada qoyan Azərbaycan kimi ölkələrin iqtisadi tərəfdən uğura nail olması üçün innovasiyaların tətbiqi vacib xarakter daşıyır (Tağıyev, 2012: 66).

Innovasiya fəaliyyəti müəssisənin gəlirini artırır və uzunmüddətli dövrdə onun rəqabətqabiliyyətini formalaşdırır. İnnovativ ideyalar yalnız elmi araşdırma nəticəsində meydana çıxmır, əksər hallarda yeni ideyaları satıcılar, istehlakçılar, habelə maşın və material tədarükçüləri tərəfindən irəli sürülür. Qeyd olunmalıdır ki, innovasiya prosesi yalnız yeni elmi və yüksək texnoloji dəyişikliklərlə məhdudlaşmır, o, habelə sənayedə mövcud olan əmtəə və xidmətlərin transformasiyasını da əhatə edir. Bütün bu səbəblərdəndə, deyə bilərik ki, müəssisələrin innovasiya fəaliyyətlərinin genişləndirilməsini kompleks tədqiq və təhlil edərək araşdırıb öyrənilməsi önəmli və vacib olan məsələlərdəndir (Hüseynov, 2009: 20).

“İnnovasiya” anlayışı latın dilində “innovato” sözündən götürülmüşdür. XIX əsrdən istifadə olunsada, əsasən Yozef Şumpeterin “The Theory of Economic Development” əsərində işlədilərək elmi sistemə daxil olmuşdur. İnnovasiya ilə əlaqədar əsas anlayışlar hələ də fərqli şərh olunur. Ensiklopediyada göstəriləyi kimi “innovasiya - yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsidir. İnnovasiya fəaliyyətinin nəticəsi yeni və ya təkmilləşmiş məhsul (xidmət), texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati-texniki, maliyyə-iqtisadi və digər hallar hesab edilir. İnnovasiya fəaliyyəti iqtisadi inkişafı və rəqabətliyi təmin etmək üçün yeni ideyaların, elmi biliklərin, texnologiya və məhsulların müxtəlif istehsal və idarəetmə sahələrinə tətbiq edilməsidir” (Qasimov, 2009: 5).

Müasir dövrdə innovasiyalar iqtisadiyyatda sabit iqtisadi artımın təminatçısıdır. İnnovasiya sisteminin əsasını yeniliklərin məqsədyönlü axtarışı və tətbiqi təşkil edir.

İnnovasiya sistemi - yeniliklərin yaradılması prosesinin menecmentini, kollektivin yaradıcılıq imkanlarının daha da yaxşı istifadə edilməsi kimi anlayışları özündə ehtiva edir. Yeniliklərin tətbiqi ilə müəyyən səmərənin əldə olunması müəssisələrin bütün fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və informasiya resurslarından düzgün və dəqiq şəkildə istifadə mexanizminin yaradılmasından və yaxud da innovasiya fəaliyyəti zamanı sözügedən resursların qarşılıqlı təsirinə tənzimlənməsindən asılıdır. Ümumiyyətlə Azərbaycan iqtisadiyyatını götürsək görürük ki, rəqabətqabiliyyətli olmaq və mövcud problemləri aradan qaldırmaqla inkişaf etmək cəhdləri, müəssisələri onun qarşısında dayanan problemlərin sürətli və ya yaxud da məhsuldar həllinə kömək edən yeni resursların, idarəetmə alətlərinin axtarışına və istifadə olunması mexanizmlərinin tapılmasına məcbur edir. Belə ki, artıq Azərbaycanda tətbiq olunmağa başlayan yeni inkişaf strategiyasının ən önəmli istiqaməti ölkə daxilində davamlı şəkildə yüksək iqtisadi artım əldə etməyə yönəlmişdir. Sözsüz ki, bu da öz növbəsində rifah səviyyəsinin artmasına və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına səbəb olacaqdır. Zənnimcə, təbii ehtiyatların hasilı və ixracı amillindən ölkə iqtisadiyyatının asılılığının azaldılması, qeyri-neft yönümlü iqtisadi sektorların yüksək inkişaf tempinin əldə olunması kimi prioritet istiqamətlər müəyyən olunmalıdır ki, bu da iqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiq olunma miqyasının genişləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu baxımdan da yuxarıda qeyd olunan miqyasın genişləndirilməsində ən böyük potensial İKT sahəsində önə çıxmışdır ki, Azərbaycan müəssisələrinin uzunmüddətli innovasiyalı inkişafının təmin olunmasında elm, təhsil və İKT-nin ölkənin qeyri-neft sektorunun payında gücləndirilməsinə xüsusi diqqət ayırmaq prioritet olaraq götürülməlidir (Qasımzadə, 2016: 89).

Azərbaycanda innovasiya yönümlü müəssisələrin təkmilləşdirilməsi üçün informasiya resurslarından daha şəffaf şəkildə istifadə və elektron xidmətlərin sayının artması çox əlverişli bir addım olardı. Bütün bu kimi problemlə məsələlərin hamısının həlli özünü “Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış” tapmasa da, bu konsepsiyada innovasiya yönümlü institutların yaradılmasını, müasir modelin formalaşdırılması və sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsi kimi məsələlərin həllini görmək mümkündür. Həmçinin təbii resurslardan ölkə iqtisadiyyatının asılılığının minimuma endirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi kimi həyati-vacib məsələlər ölkədə elmtutumlu istehsal sahələrinə və innovasiya sahibkarlığına olan diqqəti əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının demək olar ki, bütün sahələrində

innovasiya yönümlü istehsal və xidmət müəssisələrinin fəaliyyəti canlanmağa başlamışdır. Buraya biz tikinti, turizm və kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə və digər sahələri qeyd edə bilərik (Aslanzadə, 2009: 23).

Son zamanlar beynəlxalq rəqabətin güclənməsi fonunda dövlətlərin səyləri yalnız innovasiyaların əsas mənbəyi olan elmi-tədqiqat və sınaq-konstruktor işlərinə maliyyə qoyuluşlarının və tədqiqatlarla məşğul olan qurumların, mütəxəssislərin artırılmasına deyil, həm də innovasiyaların həyata keçirilməsinin səmərəliliyini aşağı salan, biliklərin və texnologiyaların mübadiləsinə mane olan, innovativ sistemlərin fəaliyyətini çətinləşdirən sistem boşluqlarının aradan qaldırılmasına yönəldilir. Bunun üçün, mexanizmləri daha səmərəli olan, həmçinin onun bütün hissələrini işləməyə məcbur edən innovasiya sistemləri yaradılır (Əzizova, 2012: 15).

Innovasiya strukturlarının mahiyyəti, yaradılma məqsədləri, əsas funksiya və fəaliyyət istiqamətləri. İnnovativ iqtisadi inkişafın əsasını innovasiya infrastrukturunu formalaşdıran innovasiya strukturları, o cümlədən İKT-profilli texnoparklar təşkil edir. Bu da biliklərə və innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması prosesi kimi bir çox məsələlərlə yanaşı, innovasiya infrastrukturunun əsası olan strukturların, o cümlədən İKT profilli texnoparkların da yaradılmasını vacib edir. İnnovasiya strukturları milli və qlobal elmi-texniki nailiyyətlərin kommersiyalaşdırılmasının mənimlənməsinə yardım etməklə, innovasiya mühitinin formalaşmasını yerinə yetirən xüsusiləşdirilmiş elm-istehsal kompleksləridir. İnnovativ strukturlar elə iqtisadi mühiti formalaşdırmağa imkan verir ki, həmin mühit elmi-texnoloji və istehsal sahibkarlığının sabit inkişafını, yeni kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasını, rəqabətqabiliyyətli elmtutumlu məhsulun istehsalını və onların yerli və xarici bazarlara çatdırılmasını təmin etsin.

İnnovasiya infrastrukturunun əsas elementi kimi İKT profilli texnoparkların əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. innovativ məhsulların kommersiyalaşdırılması;
2. iqtisadi artımın stimullaşdırılması;
3. elmi-texniki potensialdan istifadə intensivliyinin artırılması;
4. regional və qlobal təsərrüfat sistemlərinə inteqrasiya.

İKT-texnoparkları tədqiqat işi, texnologiyaların transferi, innovasiya sistemi, inkubator kimi əsas funksiyaları yerinə yetirir. Onların fəaliyyətinin bir çox istiqamətləri ola bilər.

İnnovasiya strukturlarının fəaliyyətinin səmərəlilik problemi və ona təsir edən amillər.

Ümumiyyətlə, iqtisadi səmərəlilik iqtisadi innovasiya sisteminin fəaliyyətinin faydalı son nəticələrinin sərf edilən resurslara olan nisbətidir. Sistemin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin başlıca meyarını cəmiyyətin tələbatının ödəmə dərəcəsi təşkil edir (Rüstəmli, 2016: 96).

İqtisadi innovasiya sistemlərinin fəaliyyətində onların potensial və faktiki səmərəliliyi arasında müəyyən fərq müşahidə olunur. Bu isə ona bir çox amillərin təsirinin nəticəsidir. Həmin amillər bunlardır: resursların qeyri-optimal paylanması; iqtisadi stimulların mükəmməl olmaması; qəbul edilən qərarların yerinə yetirilmə keyfiyyətinin qənaətbəxş olmaması; kapital qoyuluşlarının süni şişirdilməsi və s.

İqtisadi səmərəlilik mütləq deyil, nisbi kəmiyyətdir. Onu təyin etməyin ən geniş yayılmış üsulu effektin qiymətini məsrəflərin qiymətinə bölməkdən ibarətdir. Buna görə də başqa şərtlər eyni olduqda iqtisadi səmərə çox və bundan ötrü istehsal edilmiş resurslar nə qədər az olarsa, sistemin səmərəliliyi də bir o qədər çox olar. Səmərəlilik səviyyəsi sistemin keyfiyyətinin və onu dəyişən amillərin keyfiyyətinin ən mühüm göstəricisidir. İqtisadi innovasiya sisteminin müəyyən şəraitdə ən yüksək səmərəliliyini təmin edən fəaliyyət variantı optimal variantdır. Sistemin fəaliyyətinin ümumi səmərəliliyi ilə yanaşı onun ayrı-ayrı hissələrinin və ona təsir göstərən amillərin xüsusi səmərəliliyi də nəzərdən keçirilir. Xüsusi səmərəliliyin ölçüsü onun ümumi səmərəliliyə töhfəsi ilə müəyyən edilir.

Səmərəliliyin iqtisadi, sosioloji, ekoloji və s. kimi növləri fərqləndirilir. Müəssisənin müxtəlif səviyyələrində iqtisadi səmərəlilik həmin səviyyələrə uyğun göstəricilərin vasitəsi ilə ölçülür. İqtisadi və sosial səmərəliliyin kəmiyyət göstəriciləri effektin kəmiyyətini təyin etməyə və iqtisadi problemlərin həllinin ən yaxşı variantlarını seçməyə imkan verir. Onlar dəyər və natural

göstəricilərə bölünür. Dəyər göstəricilərindən məsrəflərin və nəticələrin müxtəlif konkret növlərini ölçmək və effektin ümumi həcmi müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Natural göstəricilər isə, əsasən dəyər göstəriciləri ilə tam ölçülə bilməyən effekt növlərini qiymətləndirmək üçün tətbiq edilir.

Bunları nəzərə alaraq, qeyd etmək olar ki, innovasiya strukturlarının səmərəliliyi onların işinin və idarə edilməsinin səmərəliliyindən asılıdır. Bu sferaların hər birinin səmərəliliyi həmin sahədə alınan nəticələrin sərf olunan xərclərə olan nisbəti ilə müəyyən edilir və kəmiyyət göstəricilərinin çoxluğu ilə müəyyənləşir (Məmmədova, 2016: 35).

Innovativ istehsalın səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün əmək məhsuldarlığı, fond verimi, rentabellik, öz xərcini ödəmə və s. kimi göstəricilərdən də istifadə etmək olar. Onların köməyi ilə innovativ istehsalın təşkili, onun struktur problemlərinin həllinin müxtəlif variantları müqayisə edilir. Bütövlükdə, müəssəsinin fəaliyyətinin səmərəliliyi onun fəaliyyət göstərən obyektlərinin səmərəliliklərinin cəmindən ibarətdir.

Hər bir obyektin səmərəliliyi isə məhsul və xidmət istehsalına daha az xərc çəkmək imkanı ilə xarakterizə olunur. Bu, minimal xərc çəkməklə münasib keyfiyyətli məhsuldan maksimal həcmdə istehsal etmək və ən az xərclərlə bu məhsulu satmaq qabiliyyətidir. Innovasiya strukturlarının iqtisadi səmərəliliyi onun məhsulunun bazarın və istehlakçıların tələblərinə uyğunluğundan da asılıdır.

Innovasiya strukturlarının səmərəliliyinin qiymətləndirmə prosesi bəzi hallarda özündə aşağıdakı səmərəlilik növünü birləşdirən kompleks qiymətləndirilməyə gətirir:

Tələbat (məqsədlərin tələbatlara, ideallara və normalara nisbəti), səmərəlilik (faydalı nəticənin qoyulan məqsədlərə nisbəti) və məxaric (xərclərin alınan nəticələrə nisbəti).

Səmərəliliyin bu cür qiymətləndirilmə metodlarından hər birinin öz üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır. Bu, onu deməyə əsas verir ki, səmərəliliyin qiymətləndirilməsinə dair mütləq üstün yanaşma yoxdur. Belə şəraitdə mövcud yanaşmaların seçimində innovasiya strukturlarının investor, menecer və işçi heyət kimi qruplarının maraqlarının balanslaşdırılmasını təmin etməyin böyük əhəmiyyəti var.

Bu üç maraqlı qrupun mənafelərinin üstüstdə düşmə faizini bu halda səmərəlilik göstəricisi hesab etmək olar. Ona görə də, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üsulunu seçərkən, innovasiya strukturlarının konkret vəziyyəti nəzərə alınmalı və daha optimal yanaşma seçilməli və ya eyni vaxtda bir neçə yanaşmanın ən yaxşı xüsusiyyətlərindən istifadə edilməlidir (Məmmədova, 2016: 91).

Innovasiya strukturlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə dair əsas mövcud yanaşmalardan biri onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin keyfiyyət meyarlarının seçilməsi üzərində qurulmasıdır. Belə ki, strukturların 50%-nin fəaliyyəti, bir qayda olaraq, hakimiyyət orqanları tərəfindən yeni iş yerlərinin sayı ilə qiymətləndirilir. İkinci yerdə (17%) – yeni yaradılan müəssisələrin sayı durur. Bu siyahıda üçüncü yeri (16%) struktura cəlb olunan müəssisələrin sayının qiymətləndirilməsi tutur. Hakimiyyət orqanları tərəfindən innovasiya strukturlarının 6%-nin işinin səmərəliliyi KİV-də həmin strukturlar haqda olan rəylər vasitəsilə qiymətləndirilir. Göründüyü kimi, innovasiya strukturlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə dair vahid yanaşma yoxdur.

Nəticə

Son dövrlərdə ölkəmizdə həyata keçirilən islahatlar bütün sahələrdə müsbət nəticələrin əldə olunmasına şərait yaratmışdır. Eyni zamanda, sərbəst bazar iqtisadiyyatı institutlarının yaradılması və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyat modelinin bərqərar olması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Inkişaf etməkdə olan sənaye ölkəsi olan Azərbaycanda innovasiya kapitalı üçün güzəştli vergitutma, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, zəruri infrastrukturun inkişafına yönəldilmiş investisiya siyasəti və digər belə tənzimləmə vasitələr ilə müəssisələrin innovasiya laboratoriyalarının və istehsal sahələrinin yaradılması stimullaşdırıla bilər. Müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin milli iqtisadiyyata cəlb edilməsi ölkənin elmitexniki potensialının genişlənməsinə, rəqabətqabiliyyətliliyinin mövcud olan amillərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəlməsinə,

innovasiya prosesinin intensivləşməsinə və son nəticədə Azərbaycanın beynəlxalq arenada rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə kömək edə bilər.

Beləliklə, müəssisələrin uğurlu innovasiya siyasəti ölkələrin bu prosesdə mövqeyinə təsir göstərməklə onların rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Atakişiyev, M. (2004). İnnovasiya menecmenti. Bakı: Təfəkkür. 10 s.
2. Tağıyev, A. (2012). İnnovasiya (2 sayılı broşura). Bakı: Təknur. 66 s.
3. Hüseynov, T. (2009). Firma iqtisadiyyatı. Bakı: Səda. 590 s.
4. Qasımov, F. (2009). İnnovasiyalar: yaranma və inkişaf perspektivləri. Bakı: Elm. 214 s.
5. Qasımsadə, C. (2016). Azərbaycanda innovasiya siyasətinin effektivliyinin artırılması yolları. Bakı: ADİU, 89 s.
6. Aslanzadə, İ. (2009). İnnovasiyanın idarə edilməsi. Bakı: Elm. 23 s.
7. Əzizova, G. (2012). Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Bakı: UNEC. 15 s.
8. Rüstəmli, T. (2016). İnnovasiyalı inkişaf modelinə keçid mexanizmi. Bakı: ADİU. 96 s.
9. Məmmədova, N. (2016). Biznesin innovasiyalı inkişaf istiqamətləri. Bakı: ADİU. 91 s.

Göndərilib: 11.10.2022

Qəbul edilib: 05.12.2022

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/18/21-24>

İlkin Nüsrət oğlu Əliyev
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
aliyev.ilkin.2101@atmu.edu.az

ŞİRKƏTİN STRATEGİYASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ STRATEJİ İDARƏETMƏNİN ROLU VƏ ONUN TƏHLİLİ

Xülasə

Azərbaycanda şirkətin mövcud olduğu və inkişaf etdiyi mühitin spesifik xüsusiyyətləri biznesin idarə edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən prinsiplərin, yanaşmaların, metod və vasitələrin elmi dərəkini və əsaslandırılmasını zərurətə çevirir. İqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində biznesin düzgün qurulmuş idarəetmə strategiyası düzgün qurulmuş idarəetmə strategiyası təkcə rəqabət üstünlüyü sayılmır, həm də tezliklə sadəcə olaraq salamat qalmağın üsullarından birinə çevriləcəkdir. Strategiya əslində bazar mühiti və müəssisənin imkanları barədə xüsusi olaraq yığılmış və təhlil olunmuş informasiyalar əsasında müəssisənin müəyyən edilməsidir.

Açar sözlər: strategiya, idarəetmə, iqtisadiyyat, şirkət, inkişaf

İlkin Nusrat Aliyev
Azerbaijan University of Tourism and Management
master
aliyev.ilkin.2101@atmu.edu.az

The role of strategic management in improving the company's strategy and its analysis

Abstract

The specific characteristics of the environment in which the company exists and develops in Azerbaijan necessitate scientific understanding and justification of principles, approaches, methods and tools that have a significant impact on business management. At the current stage of economic development, a well-designed business management strategy is not only considered a competitive advantage, but will soon become one of the methods of survival. Strategy is actually the determination of the enterprise based on specially collected and analyzed information about the market environment and the capabilities of the enterprise.

Keywords: strategy, management, economy, company, development

Giriş

Strategiya – mövcud imkanlarla qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaqdan ötrü firmaya zəruri olan uzunmüddətli hərəkətlərin ümumiləşdirici modellərdir. İqtisadi təşkilata şamil edildikdə, bu, onun başlıca məqsədlərinin və bu məqsədlərə nail olmanın əsas üsullarının məcmusudur. Firma fəaliyyət strategiyasını işləyib hazırlayarkən, fəaliyyətinin ümumi istiqamətlərini müəyyən edir (Axundov, 2001: 14). Beləliklə, strategiya dedikdə, təşkilatın vəzifəsini həyata keçirməyə və onun məqsədə nail olunmasını təmin etməyə yönələn dəqiqləşdirilmiş, hərtərəfli, kompleks plan nəzərdə tutulur. Müəssisənin menecerləri strategiyayı müəssisənin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək və fəaliyyət üsullarının seçilməsində əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsini təmin etmək üçün hazırlayırlar (Bazar iqtisadiyyatı şəraitində marketinqin strategiyası və taktikası, 1993: 86). Hər hansı bir strategiyanın qəbul edilməsi o deməkdir ki, müəssisə inkişaf istiqamətləri və fəaliyyət üsulları üzrə mövcud olan alternativ variantlardan birinə üstünlük vermişdir. Qəbul edilmiş strategiya menecer üçün biznes aləmində xəritə və yol göstərən (orientirlər) rolunu oynayaraq,

qarşıya qoyulmuş vəzifə və məqsədlərə çatmaq üçün vahid fəaliyyət proqramı kimi qəbul olunur (Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2015: 814).

- strategiya – çoxcəhətli anlayışdır. Onun ən mühüm xüsusiyyətləri kimi aşağıdakı tərifləri vermək olar ki, bunlar bu anlayışın mahiyyətinə tamamilə cavab verirlər:

- son nəticənin əldə edilməsi vasitəsi;
- təşkilatın bütün hissələrinin vahid tamda birləşməsi;
- firmanın fəaliyyətinin bütün əsas aspektlərinin əhatə edilməsi;
- firmanın bütün planlarının bir-birinə uyğunluğunun təmin edilməsi;
- hərəkət planı;
- mühafizə, yəni rəqabət mübarizəsində qələbəyə yönəldilmiş hərəkətlər kimi nəzərdən keçirilir;
- hərəkətlərin ardıcılığı, yəni plan reallaşmaya bilər, lakin hərəkətlərin ardıcılığı hər halda təmin edilməlidir;
- ətraf mühitdə mövqe, bu, öz əhatəsi ilə əlaqə deməkdir;
- perspektiv, yəni cəhd etdiyi vəziyyəti qabaqcadan görmək;
- firmada işin təşkilinin güclü və zəif tərəflərinin analizinin nəticəsi və onun inkişafının imkan və əngəllərinin müəyyən edilməsi;
- ətraf mühitin dəyişikliklərinə qarşı firmanın qabaqcadan hazırladığı reaksiya (Əlirzayev, 1997: 64).

Strateji idarəetmə - müəssisənin fəaliyyətinin özünəməxsus təşkili prosesidir. Strateji idarəetmənin əsas vəzifələrindən biri müəssisənin xarici əhatə ilə qarşılıqlı münasibətlərində tarazlığın təmin edilməsi sayılır. Bu cür tarazlığın qeyrisabitliyini nəzərə alaraq xarici və daxili dəyişikliklərə rəğmən müəssisənin dinamik və aktiv mövqeləşdirilməsi zəruridir ("Müəssisə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1996).

Strateji idarəetmə sahəsində xarici və yerli tədqiqatlardan irəli gələrək adətən müəssisənin strategiyasının formalaşmasının aşağıdakı əsas mərhələlərini ayırırlar ("Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1996):

1. Makroiqtisadi göstəricilərin və amillərin təhlili. Cari makroiqtisadi göstəricilərin təhlili çərçivəsində xarici mühitin bütün iqtisadi təhlilini aparmaq lazımdır ki, bu da müəssisənin inkişaf istiqamətləri, məqsəd və vəzifələri, onların əldə edilməsinə yanaşmalar və biznes-modelinin xarakteristikası haqqında qərarların qəbulu prosesinə təsir göstərə bilər.

2. Siyasi göstəricilərin və amillərin təhlili. Siyasi göstəricilərin və amillərin təhlili çərçivəsində müəssisənin inkişaf istiqamətləri, məqsəd və vəzifələri, onların əldə edilməsinə yanaşmalar və müəssisənin biznesin modelinin xarakteristikası haqqında qərarların qəbulu prosesinə təsir göstərmək qabiliyyətinə malik bütün siyasi amillərin və müəssisənin xarici mühitinə meyllərinin qiymətləndirilməsi aparılmalıdır.

3. Sosial-mədəni göstəricilərin və amillərin təhlili. Sosial-mədəni göstəricilərin və amillərin təhlili çərçivəsində müəssisənin inkişaf istiqamətləri, məqsəd və vəzifələri, onların əldə olunmasına yanaşmalar və biznes-modelin xarakteristikası haqqında qərarların qəbulu prosesinə təsir göstərmək qabiliyyətinə malik bütün ictimai amillərin qiymətləndirilməsi baş verir.

4. Neqativ tənzimləmənin təhlili. Normativ tənzimləmənin təhlili çərçivəsində tənzimlənən mühitin bütün inkişaf amillərini qiymətləndirilməsini aparmaq, müəssisənin normativ əhatəsində bütün cari və perspektiv dəyişiklikləri, qabaqcadan qəbul edilmiş milli tənzimlənən təşəbbüsləri nəzərdən keçirmək lazımdır.

5. Texnoloji amillərin təhlili. Bundan başqa, yeni məhsulların yaradılması və inkişafı, məlumatların işlənməsi vasitələri və biznes proseslərinin təkmilləşdirilməsi hesabına fəaliyyət sferasına təsir göstərmək qabiliyyətinə malik müəssisələrin qiymətləndirilməsini aparmaq lazımdır.

6. Proqnoz bazar ssenarilərinin modlləşdirilməsi və təhlili. Makroəhatənin inkişafının proqnoz ssenarilərinin təhlili müntəzəm aparılmalıdır. Bazar 15 ssenarilərinin proqnozlaşdırılması Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf variantlarının, bazar segmentinin təhlilinə, aşkara çıxarılmış göstəricilərin və amillərin statistikasının və əsas meyllərinin əsaslandırılmasına, sosial-mədəni

göstəricilərin və amillərin təhlilinə, normativ tənzimlənmənin təhlilinə, texnoloji amillərin təhlilinə istiqamətləndirilmişdir.

7. Makroəhatə haqqında informasiyaların təqdim olunması. Makroəhatənin təhlilinin yekunlarına görə makroəhatənin inkişafı haqqında hesabat formalaşdırmaq lazımdır ki, bu da aşağıdakı bölmələri özündə əks etdirməlidir: - Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının cari vəziyyətinin və proqnozunun təsviri; - müəssisənin cari mövqeyinin təhlili; - müəssisənin və onun əsas rəqiblərinin müqayisəli təhlili.

8. Əsas inkişaf amillərinin müəyyən edilməsi. Əsas inkişaf amilləri haqqında qərarın qəbulu aşağıdakı məsələlərə toxunulmalıdır: - hansı əsas göstəricilər maksimumlaşdırılan sayılmalıdır, daha doğrusu, şirkət hansı göstəricilər üzrə növbəti 10 ilin yekunları üzrə maksimum mümkün kəmiyyəti əldə etməyi planlaşdırır; - hansı göstəricilər məhdudlaşdırıcı sayılır, daha doğrusu, hansı göstəricilərə mütləq şəkildə maksimumlaşdırılacaq göstəricilərin əldə edilməsi zamanı əməl olunmalıdır; - hansı inkişaf istiqamətləri (müşəri və coğrafi seqmentlər, məhsullar, daxili proseslər, texnologiyalar) prioritetlər sayılırlar.

9. Vəzifənin formalaşması. Vəzifə müəssisənin təyinatının ifadəsi sayılır ki, bu da səhmdarların, işçilərin, müştərilərin və digər maraqlı şəxslərin dəyərliliyini və mənafeələrini əks etdirir. Vəzifə o haqda təsəvvür yaradır ki, şirkət kimin üçün və neçə mənfəət qazanmaqla faydalıq yaratmağa çalışır.

10. Görüntünün formalaşması. Müəssisənin strateji görünüşü onun gələcək fəaliyyəti, onun bazarda yeri və müəssisə daxili işinin vəziyyəti haqqında formal və təsəvvür yaradır. Strateji görünüş o haqda təsəvvür yaradır ki, müəssisənin 16 rəhbərliyi öz cari fəaliyyətini həyata keçirərkən və planlı orientirləri əldə edilərkən nəyə çalışmalıdır.

11. Məqsədli istiqamətin formalaşması. Vəzifə və görünüşün qurulması nəticələrinə görə, əsas inkişaf amillərinin müəyyən rəhbərliyi əsasında müəssisə üçün bütün planlaşdırma hüdudunda məqsədli istiqamətlər təsdiq olunur. Məqsədli istiqamətlər tapşırıqlar əsasında formalaşır və müəyyən dövrdə konkretləşdirilmiş vəzifələr anlayışlarında müəssisənin görünüş ifadəsi sayılırlar (Axundov, 2003: 591).

Strateji qərarlar strateji idarəetmə prosesində tapılan bir neçə qərarlardan birinin məqsədyönlülüynə, qeyri-təsədüfi seçiminə əsaslanırlar. Strateji idarəetmə modelini yalnız strategiyanın yaradılması mərhələsi ilə bərabərləşdirmək olmaz və bir tərəfdən, strategiyanın qabaqcadan layihələşdirilməsi prosedurlarını, digər tərəfdən, onun reallaşdırılmasına əsaslanan mərhələni əhatə edir (Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 2004).

Nəticə

1. Uğurlu strateji idarəetmə müəssisəni gələcəyə istiqamətləndirir, uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərini və biznesdə öz mövqeyini müəyyən eməyə imkan verir. Strateji idarəetmənin nəticələri müəssisənin bazarda qazandığı mövqeyində və iqtisadi-maliyyə göstəricilərinin uzunmüddətli meyllərində təzahür olunur. Şirkətin strateji idarəedilməsi onun uzun müddətli inkişafının təmin edilməsinin əsasıdır. Strateji idarəetmə təşkilatın vəzifəsi, onun plan və proqnozlarının, məqsədlərinin, strategiyanın təsərrüfatçılıq metodlarının və funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır.

2. Müasir şəraitdə biznes strategiyasının hazırlanmasına münasibət dəyişilmişdir. Əgər əvvəllər strategiyaya rəqabət mübarizəsində təşkilata üstünlük verən vasitə kimi baxılırdısa və o təşkilatın məhdud rəhbərlər dairəsinə məlum idisə, indi açıq ifadə olunmuş strategiyaya üstünlük verilir. Strategiya təkcə idarəedicilərin işi deyil, elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor işlərində, istehsal və satış sahəsində çalışanların da işidir. Deməli icraçılar həm strategiyanın hazırlanmasında, həm də həyata keçirilməsində iştirak edirlər.

3. Müəssisənin maliyyələşdirilməsinin səhmdar kapital vasitəsilə təminatı daha real sayılır. Müəssisə rəhbərliyi tərəfindən səhmlərin buraxılışı və yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul olunmasına mane olan bir neçə problem mövcuddur. Birincisi, müəssisə rəhbərləri, bir qayda olaraq, faktiki olaraq müəssisədə səhm mülkiyyətindən ayrılmaz surətdə istifadə etməkdə qeyri-

məhdud hakimiyyətə malikdirlər. İkincisi, bu maliyyələşmə üsulundan imtinanın səbəbi müəssisə menecmenti tərəfindən öz funksiyalarını lazımsız yerinə yetirdiyi halda idarəedənin təhdidi ola bilər ki, bunun da nəticəsində yeni səhmdar idarəedəni öz tutduğu vəzifəsindən yerini dəyişməyi tələb edir. Üçüncüsü, səhmlərin yerləşdirilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi yolunda aradan qaldırılma bilməyən maneə maliyyə hesabatının tam şəffaflığını təmin etmək barədə investordan tələbidir (Biznesin əsasları, 2005: 656).

Ədəbiyyat

1. Axundov, M. (2001). *Strateji idarəetmə*. Bakı, "Ağrıdağ".
2. *Bazar iqtisadiyyatı şəraitində marketinqin strategiyası və taktikası*. (1993). I kitab. Bakı. 86 s. (23)
3. *Azərbaycanın Statistika Göstəriciləri*. (2015). Bakı. 814 s.
4. Əlirzayev, Ə. (1997). *İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar*. Bakı. Diplommat. 208 s.
5. "Müəssisə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (1996). Bakı.
6. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (1996). Bakı.
7. Axundov, Ş. (2003). *Marketinq Dərslik (ikinci nəşri)*. I hissə. Bakı. 591 s.
8. *Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi*. (2004). Bakı.
9. *Biznesin əsasları*. (2005). Dərslik, prof. A.B.Abbasovun ümumi redaktəsi ilə. Bakı, "Nurlan". 656 s.

Göndərilib: 16.10.2022

Qəbul edilib: 08.12.2022

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/18/25-30>

Nurlana Matlab Hacizada
Azerbaijan University of Languages
nurlana.hacizade2001@mail.ru

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL BASES OF DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE FOREIGN LANGUAGE TEACHER

Abstract

The purpose of providing language awareness to teacher candidates, which is one of the main elements of preparing professional foreign language teacher candidates, is not just to give teacher candidates knowledge about that language, but to ensure that they learn on their own, develop themselves with research-based approaches to develop themselves. Teaching is a team effort and each teacher is responsible for the development of other teachers. Collaborative teachers share, use and develop knowledge for the benefit of their students. In the article, the pedagogical and psychological foundations of the training of professional foreign language teachers are investigated and analyzed.

Keywords: *professional, foreign language teacher, psychological-pedagogical competence, experience, student*

Nurlanə Mətləb qızı Hacizada
Azərbaycan Dillər Universiteti
nurlana.hacizade2001@mail.ru

Xarici dil müəlliminin peşəkar səriştəsinin formalaşdırılmasının psixoloji-pedaqoji əsasları

Xülasə

Peşəkar xarici dil müəllim namizədlərini hazırlamağın əsas ünsürlərindən olan müəllim namizədlərinə dil məlumatlılığı qazandırmanın məqsədi, sadəcə müəllim namizədlərinə o dil haqqında bilik vermək deyil, onların öz-özlərinə öyrənmələrini, özlərini inkişaf etdirmələri üçün araşdırma əsaslı yanaşmalarla özlərini inkişaf etdirmələrini təmin etməkdir. Təlim bir qrup işidir və hər bir müəllim digər müəllimlərin inkişafına cavabdehdir. Əməkdaşlıq içində işləyən müəllimlər biliyi paylaşır, şagirdlərinin xeyrinə istifadə edir və inkişaf etdirir. Məqalədə peşəkar xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasının pedaqoji və psixoloji əsasları araşdırılaraq təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: *peşəkar, xarici dil müəllimi, psixoloji-pedaqoji səriştə, təcrübə, tələbə*

Introduction

The analysis of the current experience allows us to come to the conclusion that the professional level of a foreign language teacher can be increased in two ways: through professional development courses without leaving teaching and by independent work without leaving teaching. If the first form is applied compulsorily according to the plan, the second form is performed voluntarily according to the teacher's spiritual needs and needs. A teacher can improve his professional skills without leaving teaching in various ways, of which the following are considered more effective (Ataunal, 2003):

1. Through independent reading. Building education based on new principles (result-oriented, student-oriented, demand-oriented, integrative) led to radical changes in the content and organization of education. It turned out that the curriculum reform carried out in general education schools serves to replace the traditional training model aimed at instilling academic knowledge with a new training model that emphasizes the formation of life skills as a goal. If in traditional training, the teacher used to transfer knowledge from one source (textbook) to another source (student

memory) as a goal, now he is trying to apply the ways of obtaining relevant knowledge and skills through the exchange of ideas on training materials. Therefore, the new training model, which is calculated to work the student's thinking more intensively, pushes the teacher to constantly work on himself and search (Çakmak, 2009: 45).

A foreign language teacher can't master the intricacies of his profession at the proper level without demanding himself. The reputation of a theoretically and practically prepared teacher is much higher than that of irresponsible teachers. Professionalism is the main source of respect earned among both teachers and students, a certain part of which comes from humanity, sincere communication, and a certain part from scientific-methodical activity, hard work and dedication. New training conducted with interactive training methods is possible by involving students in research and thereby creating an atmosphere of cognitive activity in the classroom. Also, to ensure logical connection between the stages of the lesson, the teacher should be a researcher himself. Therefore, avoiding self-repetition, applying new teaching methods that interest students every time, requires the teacher to grow as a researcher.

A modern foreign language teacher must demonstrate the ability to objectively evaluate not only the knowledge and skills of his students, but also his own performance. He should be able to see his successes as well as his shortcomings and correct them in time. A real creative teacher should not be satisfied with his achievements, but should work with enthusiasm to bring innovations to the learning process. Therefore, daily reading can be valued as a source of energy for teacher professionalism (Akyeampong, Lewin, 2002: 56).

2. Through the study of advanced work experience. In addition to increasing theoretical and methodological knowledge, the study of advanced practice is also important in improving the professional training of a foreign language teacher. It is an undeniable fact that the reforms carried out in the education of Azerbaijan, based on the work experience of the advanced schools of the developed world and our republic, reflect the problem of teacher training, along with the organization, management, content determination and other important issues. It is clear that professional development courses, trainings, scientific-practical conferences and seminars play an exceptional role in the development of a teacher as a competent specialist. At the same time, other forms of work are also widely used to familiarize the teacher with advanced work practices without leaving the teaching process.

In the "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan", special attention was paid to the issues of competent teacher training. This important state document states: "...in the formation of the content of education, along with academic knowledge, the importance of practical knowledge and skills, competence is highlighted. Competence is the ability to effectively and efficiently apply acquired knowledge and skills in practical activities. It ensures that the knowledge and skills acquired by a person become the result of a concrete activity. Competence-based education provides a more effective service to socio-economic development."

Professionalism is not only that the teacher knows and teaches his specialty well. Professionalism is deep knowledge of the intricacies of the teaching profession, being able to foresee the pedagogical situation, evaluate and define one's position and defend one's position with reasonable arguments. A professional teacher performs creative activities, constantly raises the prestige and honor of his profession in the society, shows selflessness in shaping the students and pupils he trains as a personality and a worthy person (Cooper, 2004: 37).

Professionalism develops not suddenly, but gradually through pedagogical experiences, situations, studies.

The development trend and levels of professionalism can be determined as follows:

- The pre-professional stage. This is the stage when a young teacher starts teaching. Its pedagogical indicators and productivity are not yet sufficient.
- The process of professional acquisition of pedagogical activity. At this stage, the teacher's pedagogical activity is positively received.

- High level of professionalism. It can also be called pedagogical mastery. In some of our pedagogical literature, the phrase "Master pedagogue" is also used.

- The next stage of professionalism. Here, the teacher - pedagogic consultant, as an experienced person, gives advice to his colleagues, fellow teachers, shows the right way. This is the "Facilitator" approach in the modern pedagogical approach (Brookhart, Freeman, 1992: 56).

In modern times, a teacher who teaches a foreign language should first of all be a person who can ensure the creation of effective conditions for the formation of students' communicative competence in the taught foreign language and who provides comprehensive assistance to learners in this direction. In this regard, determining the actual level of knowledge, skills and habits of foreign language teachers in this field becomes a very urgent problem. Today, any teacher who teaches a foreign language must first of all have communicative competence, that is, he must have the ability to use the taught language adequately in real communication with both native speakers and people from other cultures.

Foreign language teachers should know that their role in the development of students is very important. A language teacher's job is to help learners reach their highest level of achievement in the language by providing comprehensive support. The teacher must have a positive attitude towards the students. The teacher should also be able to approach each student individually. The teacher-student relationship is one of the main factors of the foreign language teaching process. These relations should be based on mutual respect, responsibility and cooperation. To achieve the goal of improving the quality of foreign language teaching, the following conditions should be taken into account:

- Goals should be realistic.
- Innovative methods and techniques should be effectively applied to the teaching process.
- The teacher should have knowledge about the wishes, interests and needs of language learners.
- A foreign language teacher's enthusiastic approach to the subject he teaches is one of the main conditions that ensure the success of this teaching process.

The teacher should know what, how and for what purpose the students learn, that is, information about the goals, methods and methods of teaching (Covino, Iwanicki, 1996: 45).

The Law of the Republic of Azerbaijan "On Education" makes it necessary to raise the quality of education in our country, where human capital is highly valued, and to approach its content and organization in terms of globalization and informatization requirements. According to the requirements reflected in Article 11 of the Law, students should adapt to the requirements and conditions of the time, be competitive, live and work in the information society, learn the ability to create communication, receive continuous education, have knowledge and outlook corresponding to modern standards, high intellectual level and practical work ability, they must master new technology.

The tasks that this important state document sets before the educational stages are directly related to the solution of training and upbringing problems directed to the future development of the society as a whole. As a final result, the preparation of highly qualified, national-human moral and ethical values and qualities of citizens and their effective functioning in life requires the solution of a number of issues, and a related, complex solution.

Pedagogical practice is a process that has a special place in the curriculum of a higher (secondary specialty) school. During the first three semesters, bachelors and sub-bachelors, who master the basics of specialized subjects, pedagogy and psychology, enter the field of practical activity with the theoretical knowledge, methodological information, pedagogical and psychological values they have gained. The beginning of this educational stage begins with a kind of testimony and methodical recommendations of the higher (secondary specialty) school management, members of the scientific (pedagogical) council. In fact, the pedagogical experience as a whole is a means to reveal the results of the scientific-pedagogical work of the professor-teacher (pedagogical collective in secondary specialized schools) at a certain stage. Moreover, pedagogical experience is a field of

activity that will reveal the degree and level of worthiness of tomorrow's teachers for this profession, it is one of the forms of teacher training (Capa, Cil, 2000: 54).

In fact, experience in the formation of the professional competence of a foreign language teacher is a social asset, and the process of pedagogical experience of young people who will become pedagogues is of two essences:

1. In this process, students acquire these socio-pedagogical values by observing the teaching system of foreign language teachers at school and participating in their classes.
2. Students test themselves in this process by applying the theoretical knowledge, skills and habits they have gained, they contribute to the enrichment of that social wealth in a classroom space, on a small group scale, with successful tests and zacht lessons.

Pedagogical experience is a very useful, reliable, tested form of studying and observing the results of the aspects and points of the large-scale training and education process that cannot be checked and evaluated in exams and tests, revealing and evaluating them in the life-school arena, filling the gaps and correcting problems in the remaining later stages of education, is important as a means and a factor.

Various factors are important in the effective organization of pedagogical experience in the formation of the professional competence of a foreign language teacher. One of them is the control of the school management over the organization and conduct of pedagogical practice.

In the existing pedagogical literature, the purpose of intra-school control is connected with the content of the work of the areas related to the school structure, it is noted that it is determined for each specific situation (Aydogan, Cilsal, 2007: 76).

At a time when the search for humanization, democratization, and secularization of education is expanded, there is a need to change the parties involved in the system of school control. Thus, mandatory education in areas to be controlled in pedagogical literature; teaching of individual subjects; implementation of state programs; the level of students' knowledge, skills and habits; extracurricular and extracurricular activities; family and community work; financial and economic activities of the school, etc. is included. In that source, one of the areas is formulated as "methodical work, study and generalization of advanced practice". When planning the issues of annual control, the control of the period from the beginning to the end of the pedagogical experience should be taken into account.

It is clear from our observations that the system of internal control in all schools is not planned from the very beginning of the school year. If this is one side of the problem, another side is a set of issues related to the activities of those who come to pedagogical practice.

The arrival of Methodist teachers, pedagogical leaders and interns to the school should, in fact, create a sense of responsibility and creativity in the educational institution. The school management, the pedagogical team should accept this as the trust and confidence of the higher school (secondary specialization) rectorship (directorate), teaching department, faculty deanery to the high school team.

Forms of intra-school control of the school management are summarized in the pedagogical literature. It includes such forms as thematic, frontal, warning, personal, sequential, overview, class-generalizing, studying the lesson of two or three teachers on the same subject in the same specialty, listening to a mutual lesson (Bondi, 1999: 76).

These forms of control are typical for the school and the pedagogical collective and can be applied. During pedagogical practice, school management (principal, deputy for educational affairs) can use frontal control to have a positive effect on the course of pedagogical practice from a pedagogical and psychological point of view. For this, the director can consult with the pedagogical leader and the methodist teacher and express his desire to take over the lessons of two or three selected students - interns. After general agreement, a frontal control plan is drawn up. Management gets acquainted with the intern's diary and overview; listens to his lessons in two or three classes; reveals the teacher's ability to use new learning technologies, interactive and integrative methods; participates in subsequent classes and reveals the level of mastery of the subjects passed by the

intern; checks the homework notebooks of individual students; studies the student's activity in the school's social life; he is interested in what he is doing with the students and talks with the students; the student-practitioner is interested in the level of reading pedagogical and scientific literature; reveals his interest in self-education and profession. Of course, this process is carried out through selection. This type of work carried out by the school management, pedagogical leader and Methodist teacher union:

- pedagogical experience increases the sense of responsibility of the participants;
- intern students deepen their sense of systematically working with established teachers - future colleagues;
- inculcates in students a serious attitude towards the work of those who come for pedagogical experience;
- has a strong influence on the more efficient, effective, creative organization of pedagogical experience in general.

Of course, one of the most valuable points of this work is the evaluation and documentation of the student's good work as a fact of advanced experience in the whole school, the creation of a stand called "Lessons of Experienced Students", and the presentation of written letters of thanks to such young people at the end of the experience.

Acquaintance with the positive experience of advanced schools in this field, observing the lessons of individual subject teachers, and studying the documents of higher schools related to the conducted experiences show that the pedagogical experience should not be left out of the internal control of the school (Nunan, Richards, 1990: 56).

So:

- the effectiveness of the pedagogical experience in the formation of the professional competence of the foreign language teacher is related to the creation of favorable conditions for its organization and conduct;
- the effectiveness of the pedagogical experience, the participation of competent and creative teachers is effective and important in the training stage of young people who have chosen to become a foreign language teacher;
- the positive attitude of the school administration and subject teachers to the trainee students is one of the important factors for their normal and orderly passing of tests and test lessons;
- the pedagogical experience of students who actively participate in teachers' classes, who pass their classes at the level of modern requirements, who manage to organize interesting events with students, is evaluated by the school administration as a fact of advanced practice and documented as a standing in the school lobby is a moral incentive for the effective work of those who come for pedagogical experience in the following years;
- letters of consent of the school staff to the higher school management and the dean of the faculty regarding the students who have successfully completed the pedagogical experience become a psychological factor that deepens the interest and inclination to the profession in future teachers.

Conclusion

When training foreign language teachers abroad, it is very important at which school level they will be trained. Classes at the universities or teachers' colleges they attend may therefore vary. However, in our country, teacher candidates are prepared in the same way regardless of the level of the training institutions where they will be trained. Therefore, it is important for teacher training institutions to review their programs and include activities that will develop their professional skills in a positive direction starting from the first year. In order for foreign language teachers to have an investigative spirit and to develop the habits of working in cooperation, it is necessary for teacher training institutions to prepare work programs in this direction. In order to provide a high level of training, teacher training must come first. It is for this reason that the academicians who provide training and develop programs in the faculties of education must make efforts to train teachers in such a way that they will meet the needs of the country and have a world-standard equipment.

References

1. Ataunal, A. (2003). Why and What Kind of Teacher? National Education Foundation Publications No: 4, Ankara.
2. Cakmak, M. (2009). Prospective Teachers' Thoughts on Characteristics of an "Effective Teacher". Education and Science, 34 (153), p.74-82.
3. Akyeampong, K., Lewin, K. (2002). From student teachers to newly qualified teachers in Ghana: insights into becoming a teacher. International Journal of Educational Development 22.
4. Cooper, T. (2004). How Foreign Language Teachers in Georgia Evaluate their Professional Preparation: A Call for Action. Foreign Language Annals, 37(1).
5. Brookhart, S., Freeman, D. (1992). Characteristics of entering teacher candidates. Review of Educational Research, 62, p.37-60.
6. Covino, E., Iwanicki, E. (1996). Experienced teachers: Their constructs on effective teaching. Journal of Personnel Evaluation in Education, 11, p.325-363.
7. Capa, Y., Cil, N. (2000). Investigation of Pre-service Teachers' Attitudes Towards Teaching Profession in Terms of Different Variables. Hacettepe University Faculty of Education Journal 18, p.69-73.
8. Aydogan, I., Cilsal, Z. (2007). Training Process of Foreign Language Teachers (Turkey and other countries). Erciyes University Journal of Social Sciences Institute 22(1)
9. Bondi, M. (1999). Language Awareness and EFL Teacher Education. P.Faber, W.Gewehr, M. J.Royal ve A.Peck (Ed.). English Teacher Education in Europe: New Trends and Developments (pp. 91-107). Frankfurt: Peter Lang.
10. Nunan, D., Richards, J. (Ed). (1990). Second Language Teacher Education, Cambridge University Pres, UK.

Received: 19.10.2022

Accepted: 12.12.2022

İÇİNDƏKİLƏR

Sevinc İbadulla qızı Səlimova Müasir ingilis dilində slenqin yeri və rolu	5
Günay İlham qızı Həsənova Nərmin Sarıbala qızı Yusifli Səlahət Akif qızı Ağazadə İsrail və Fələstin münaqişəsi danışıqlar işığında	9
Seyid Həmid oğlu Həmidov Ölkədə müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və qiymətləndirmə metodları	16
İlkin Nüsrət oğlu Əliyev Şirkətin strategiyasının təkmilləşdirilməsində strateji idarəetmənin rolu və onun təhlili	21
Nurlana Matlab Hacizada Psychological and pedagogical bases of developing the professional competence of the foreign language teacher	25

İmzalandı: 18.12.2022

Formatı: 60/84, 1/8

H/nhəcmi: 4 ç.v.

Sifariş: 601

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

